

СРЂАН РАДОВИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

srdjan.radovic@ei.sanu.ac.rs

Пешаци и пешачке улице у Београду: антрополошки осврт на простор, мобилност и угоститељство у центру града*

Београд је протеклих деценија доживео значајну трансформацију централног градског подручја и у смислу конципирања све већег броја јавних простора у пешачке зоне, првенствено затварањем саобраћајница за колски превоз, те установљавањем појединих нових шетачких зона. Овај тренд педестријанизације градских језгара, инициран средином прошлог века у Европи, свој је најјачи изражај у Београду доживео осамдесетих потпуном преобразбом Кнез Михаилове улице и њеним поплочавањем, а касније и ширењем шетачког подручја на околни сплет улица. Почетком 21. века долази до посебног успона једног комерцијализованог вида „живота на улици“, све већег броја угоститељских објеката на отвореном. Последњих двадесет година сектор услуга постаје један од најбитнијих у градској привреди, те угоститељство и туризам запошљавају значајан број људи, а јавни градски простор се све више прилагођава потребама потрошача оваквих услуга, и становника града и његових гостију. Видно ширење угоститељских објеката на јавним пешачким површинама у Београду отвара питања приоритета у коришћењу јавног простора. У раду ће се разматрати питања коришћења простора, мобилности пешака и угоститељске културе.

Кључне речи: педестријанизација, мобилност пешака, угоститељство, урбана антропологија, Београд

* Овај рад резултат је истраживања спроведеног на Етнографском институт САНУ кроз уговор са Министарством просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије бр 4510368/202214/200173.

Pedestrians and Pedestrian Streets in Belgrade: An Anthropological Take on Space, Mobility, and Hospitality Industry in the City Center

In the past decades, Belgrade experienced a significant transformation of its downtown area also with regards to an increasing number of public spaces turned into pedestrian zones, primarily by closing roads for automotive transport, and establishing new pedestrian zones. This trend of pedestrianization of urban cores in Europe (initiated in the mid-20th century), found its strongest expression in Belgrade in the eighties with the complete transformation of Knez Mihailova street and its paving, and later with the expansion of the pedestrian zone to the adjoining streets. With the beginning of the 21st century, a special rise of a commercialized type of “street life” occurred – an increasing number of outdoor restaurant facilities were established. In the last twenty years, the services sector has become one of the most important in the city’s economy, and the tourism and hospitality industry employs a significant number of people; thus, the urban public space is increasingly adapting to the needs of consumers of such services, residents and guests alike. The visible expansion of restaurant facilities on public pedestrian areas in Belgrade raises questions about priorities in the use of public space. This paper will examine questions of space use, pedestrian mobility, and hospitality industries.

Key words: pedestrianisation, pedestrian mobility, hospitality industry, urban anthropology, Belgrade

УВОД

У Београду је од краја шездесетих година прошлога века урбанистичка стручна заједница почела са планирањем постепене педестријанизације (енг. *pedestrianisation*) већег броја рута и градских четврти, у складу са тадашњим европским трендовима који више нису апсолутно приоритизовали мобилност возила у градским срединама. Нацрти су предвиђали стварање дугачких пешачких трансферзала кроз град (па и затварање за аутомобилски саобраћај најстарије путне трасе у граду, Цариградског/Крагујевачког друма, тадашње улице Маршала Тита до Славије), и доминантно пешачки карактер средишта земунског Доњег града, језгра тзв. централне зоне Новог Београда (блокови 24, 25 и 26), и сплета улица око Кнез Михаилове и Васине у цен-

тру Београда.¹ Повећавање пешачке мобилности кроз град требало је тећи паралелно са развијањем система брзог шинског градског (метро) и приградског јавног саобраћаја. Са наступањем економске кризе осамдесетих година, одустало се од амбициозног развоја железничког саобраћаја, па су и планови педестријанизације имплементирани у мањем опсегу, а досадашњи врхунац представља затварање за возила и попличавање каменом Кнез Михаилове улице и Трга републике. Осим поменутог потеза са низом околних улица, у Београду се до данас као доминанто пешачке (непарковске) зоне могу одредити још и ужа зона Доњег града у Земуну и унутрашњост појединих блокова у Новом Београду (најдоследније имплементирано нпр. у Блоку 23). Као и у другим градовима у високо и средње развијеним земљама, педестријанизација се проводи са циљем повећаног приступа и мобилности пешака у одређеним подручјима, развоја трговачких и осталих делатности, те побољшавања локалног амбијента по питању естетике, буке, сигурности саобраћаја и аерозагађења (Chiquetto 1997, 134). Ефекти педестријанизације улица проучавани су и у градовима Србије (нпр. еколошки услови у новосадској пешачкој зони, в. Vukajlov et al. 2015), а овдашња етнологија/антропологија поседује и већ етаблирану традицију проучавања околности и живота управо у градским пешачким просторима – једна од првих обимних студија урбане етнологије/антропологије у нас јесте истраживање о просторном понашању у потпуно пешачком историјском језгру Дубровника (Vučinić 1999). И београдске пешачке зоне биле су предмет етноантрополошког испитивања, посебно она централна уз Кнез Михаилову улицу: ова пешачка улица била је један од фокуса пројекта који је истраживао „живот улице“ (в. Vladojević 2017), и главна градска променада истражена је и кроз уметничке (Aksić 2017, Vladojević 2020) и трговачке праксе (Stefanović-Banović 2017) које се у њој одвијају.² Централна пешачка зона Београда тако је антрополошки делимично испитана као простор догађања и окупљања, а у наставку овога текста овај градски потез биће разматран првенствено као простор кретања и окупљања.

¹ Прецизнији нацрти ових пројектованих пешачких рута и зона видљиви су из урбанистичких планова из овог периода (в. свеске часописа *Урбанизам Београда* 1–67, 1969–1981. године, посебно св. 46 и 51).

² Пешачке улице и пешачки простори у Београду антрополошки су обрађени и на другим местима, нпр. рад о Господар Јевремовој улици као привременој пешачкој улици (Antonijević 2013), и текст о једном врачарском пешачком платоу као мултифункционалном простору за пешаке (Mitrović & Dajić 2018).

Додатно развијајући раније научне поставке, Весна Вучинић Нешковић (Vučinić 1999, 17–19) указује на различите функционалне нивое градског простора, диференцирајући простор догађања (колективне активности, односно догађаји који имају ваљано дефинисан повод), простор окупљања (зоне комерцијалне, религијске и друштвене активности) и простор кретања (путање уобичајеног кретања људи); задња два простора заједно чине простор активности. Централна пешачка зона у Београду представља мултифункционални простор који омогућује све ове активности у урбаном окружењу, а чињеница да се она налази у историјском језгру и репрезентативном средишту (главног) града, може је одредити и као „простор репрезентације“, културног и симболичког представљања и становницима и гостима града, а које се може продуковати и кроз урбанистичко и архитектонско уређење јавног простора (што је видно и у средишњима градова у нашем региону; в. нпр. Rihtman Auguštin 2000; Radović 2013; Bogdanović 2019). У случају градских простора који су углавном педестријанизовани (какав је овај), репрезентација, окупљања и догађања условљена су самим кретањем људи, и пешачка мобилност представља предуслов остваривања свих осталих просторних функција и активности. Кретање, односно мобилност се може посматрати као пракса која ствара значењске сегменте простора без обзира на кориштено средство мобилности, односно као динамички еквивалент (значењског/антрополошког) места (Cresswell 2006, 3; Cresswell & Merriman 2011, 4–5). Истовремено, физички и обликовани простор не представља само подлогу или пуко средство за кретање, већ се ради о непрекидном и двосмерном процесу, и такви простори учествују у стварању мобилности, али су и створени праксама мобилности (Cresswell & Merriman 2011, 7). Једнако тако, свакодневно кретање попут ходања и шетања оно је које интегрише особу, сећање, искуство и крајолик, стварајући тако место (Lorimer 2011, 251). Како Марк Оже (Marc Augé) наводи, „тема шетње и личност шетача уско су повезани са сликом града: шетња, насумично лутање градом, представља израз неспутане слободе у урбаном окриљу“, а слобода у граду има свој потпуни израз у спонтаном избору путање, ничим одређеном правцу шетње (Ožе 2005а, 168). Тиме би се могло тврдити да су простори кретања значењска места већ и самим чином кретања (у случају пешачких улица ходања и шетње), чак и ако се у њима не одвијају догађаји и не врше окупљања.

У наставку ће се разматрати централна пешачка зона у Београду као простор кретања и окупљања, и то специфично у односу

на једну истакнуту активност која се обавља у њој – угоститељску. Прецизније, разматраће се карактеристике пешачких улица у центру града у односу на угоститељске објекте на отвореном (ресторани, кафићи и сл.) који у најновије доба раде готово целе године, и однос између две активности – кретања поменутим улицама и окупљања у оваквим угоститељским објектима. Мобилност и махом седентарно окупљање у објектима на отвореном недопуњују се, али често и скуобљавају у просторном и социокултурном смислу, и на страницама које следе прелиминарно ће се разматрати овакве свакодневне урбане праксе у конкретном простору централне пешачке зоне Београда.

ПЕШАЧКИ ПРОСТОР КРЕТАЊА И ОКУПЉАЊА

Улица Кнеза Михаила са неколико околних улица одлуком градских власти коначно је затворена за редовни колски саобраћај 28. новембра 1975. године, и у ових скоро педесет година пешачка се зона постепено шири, што је сукцесивно праћено и поплочавањем ових улица. До средине 2022. године, централна пешачка зона обухватала је Кнез Михаилову (као окосницу педестријанизованог простора) и паралелне улице: Чика Љубину, Цара Лазара и Обилићев венац њиховом читавом дужином (а Маршала Бирјугова делом трасе), те тринаест улица управних на ове.³ Овај простор налази се скоро у целости на подручју месне заједнице Варош капија, односно некадашњег традиционалног кварта Варош (Варошки квартал). Реч је о историјском језгру града на гребену и савској падини унутар некадашњег шанца, те до данас готово пола простора некадашње београдске Вароши представља пешачку зону (а постоје идеје и за њено даље проширивање). Од доба регулисања овог кварта по нацртима Емилијана Јосимовића у другој половини 19. века, новопросечена Кнез Михаилова улица постепено бива концептуализована као једна од репрезентативнијих градских рута, са примарном трговачком функцијом чиме је преузела примат од тадашње Дубровачке улице, данас Краља Петра (Radović 2014, 58–69). Континуирана концентрација комерцијалне и пословне активности током деценија повећала је атрактивност

³ Парцијално или у целости педестријанизоване су до половине 2022. попречне улице: Сремска, Лазе Пачуа, Марка Лека, Змај Јовина, Ђуре Јакшића, Вука Караџића, 1300 каплара, Ускочка, Николе Спасића, Делијска, Топличин венац, Краља Петра и Рајићева, те Спасићев пролаз, Академски плато и већи део Трга републике.

Кнез Михаилове и околних улица, што је водило ка порасту густине становања и степена изграђености, те ка повећаном закрчењу пешачког и колског саобраћаја. Половином 20. века то је већ значило и увећане саобраћајне, еколошке и инфраструктурне проблеме, и педестријанизација овога подручја за циљ је имала и санирање оваквих потешкоћа. Затварање Кнез Михаилове и појединих околних улица за возила циљало је и ка урбаној ревитализацији овога подручја (слично као и у многим другим европским градовима у то доба) и било један од инструмената заштите ове амбијенталне целине и архитектонских споменика културе (Ковачевић 1978). Детаљни урбанистички планови и студије из седамдесетих и осамдесетих година истицале су примарно трговачки карактер ове зоне – масовно испитивање становника Београда – посетилаца Кнез Михаилове и околних улица, показало је да „скоро трећина испитаника наводи да је за Кнез Михаилову најкарактеристичније присуство великог броја трговина; као следеће карактеристике наводе се корзо, шеталиште и близина Калемегдана“, а као главне функције препознавали су се обављање трговине (четвртина испитаника) и шетња (петина испитаника) (Вановић & Јакшић 1978, 16–17). Истовремено је овај потез међу Београђанима био и изразито препознатљив и битан сегмент урбаног идентитета: он је виђен као „центар града, душа Београда“, интимност и присутност његове су карактеристике, и „могло би се закључити да Кнез Михаилова има своју сталну публику, а уз то (без велике грешке) да је сачињавају сви становници Београда“ (Вановић & Јакшић 1978, 16–17).

У последњим деценијама социјалистичке епохе пешачка зона Кнез Михаилове улице представљала је *par excellence* простор кретања, простор окупљања и простор репрезентације тадашњег главног града Југославије. Трговина и шетња биле су најзаступљеније активности међу њеним посетиоцима, и требало је да педестријанизација унапреди ове функције, али и да развије додатне: повећавање садржаја културе и уметности је постављено као један од циљева, као и обогаћивање угоститељске понуде (ово и на основу истраживања преференција посетилаца пешачке зоне), поглавито стимулисањем „малог угоститељства“, али и отварањем одговарајућег броја ресторана и кафана (Вановић & Јакшић 1978, 18–19). Под малим угоститељством превасходно су се подразумевали угоститељски локали (познати под називом кафићи) који су неговали „café културу“ која је седамдесетих и осамдесетих година доживљавала успон у граду (за прве кафиће у Београду сматрају се локали

управо у пешачкој зони – *Златни њаџај* у Јакшићевој, и *Галерија* у Делијској).⁴ Диверсификација активности у овом подручју требало је да унапреди простор тако да задржи свој коридорски (пешачки спој примарно између Калемегдана и Теразија) и променадни карактер, те да добије још квалитетније трговинске (увећавање броја специјализованих и уникатних продавница), културне (галерије, културни центри и сл.) и угоститељске садржаје.⁵ Сама Кнез Михаилова улица је доживела физичку реновацију попличавањем црним гранитним плочама које је завршено 20. октобра 1987.

Еволуција и ревитализација ове градске зоне је пак суштински била одређена, односно поремећена ратом и друштвено-економским променама од почетка деведесетих година: санкције и привредни суноврат су директно узроковали опадање и осиромашење садржаја комерцијалне делатности у зони која је замишљена као ексклузивна (за шта су егземпларни затварање и пропадање културних трговачких радњи као што су *Галерија Себастијан*, *Амфора*, *Јуіоексіорџи*, робна кућа *Мишић* и др.). Репрезентативно шеталиште је у условима деформисане урбанизације и дисфункционалности градских функција (Vujić 1997, 23–69) слабо шта нудило у комерцијалном смислу када се трговина у великој мери преселила у сиве токове, све чешће на тезге и пијаце.

Демократске промене и друга фаза транзиције након 2000. године довеле су до постепеног опоравка трговачке активности у пешачкој зони, а још пропулзивнијом се показала и угоститељска делатност која се испоставила и као врло издржљива током деведесетих година 20. века. У последњих двадесет година пешачке улице у центру Београда постале су дом великом броју кафића и ресторана, толико да су поједине улице и доминантно угоститељске (у смислу да је већина радњи у њима угоститељског карактера) – у читавом Београду мало угоститељство увелико је постало „велико угоститељство“, утолико што се данас ради о делатности која запошљава велики број људи и остварује знатне профите. Уопштено би се могло тврдити да је главни град Србије у 21. веку типичан постмодерни град, услед постојања живог тржишта непокретности, предузетничког и инвеститорског монопола у креирању урбаних садржаја, одсуства јасно дефинисаних урбаних политика и преваленције услужног сектора (в. Petrović 2009). Градови постмодерног доба заснивају се примарно

⁴ О кафићима у Београду у првој половини осамдесетих година в. Dušković 1984.

⁵ Детаљно в. *Урбанизам Београда* св. 48 (1978).

на потрошњи (а не производњи) добара и услуга, а услуге које се све више конзумирају у Београду угоститељског су карактера (између осталог и услед све израженије туристификације), што у неким случајевима може бити и један од одлучујућих фактора развоја појединих градских подручја. Пролиферација разних угоститељских објеката условљена је и њиховом (постмодерном) карактеризацијом као „културалних локација“, при чему су ресторани, барови и слични локали повезани са културом и туризмом, са „квалитетом живота“, те са имиџом града као центра културе (Zukin 1995, 155). Значај угоститељства као агенса урбаног живота и динамике може се у актуелном тренутку приметити и у централној пешачкој зони управо у односу на трговину која је дуже од столећа била најпрепознатљивија делатност овог подручја.⁶ Број угоститељских објеката све више почиње парирати броју трговина, посебно са трендом сељења трговачке делатности у новоизграђене наменске објекте, а понајпре у трговачке (шопинг) центре. Док у самој Кнез Михаиловој улици и даље постоји већи број продавница различите врсте робе него кафића, ресторана и хотела (посебно у њеној југоисточној половини), у суседним пешачким улицама то није нужно случај. Све већи удео угоститељске у односу на трговачку активност у овој зони згодно илуструје чињеница да у згради наменски изграђеној за робну кућу у Краља Петра 16 (један од најпознатијих примера сецесије у Београду; аутор арх. Виктор Азриел) сада послује кафетерија која обухвата више спратова.

Утицај замаха угоститељства још је видљивији у самом јавном пешачком простору ове зоне, на плочницима њених улица. Већина локала у централној пешачкој зони поседује и тзв. баште, односно столице, столице, понекад и наменски постављене еспланаде, те други мобилијар који је стављен на саму улицу, при чему се у најновије доба ово често јавља и као целогодишња пракса (релативно благе зиме те мобилни или фиксирани грејачи омогућавају рад оваквих башти и мимо топлијих месеци). Постављање оваквих башти регулисано је одлуком надлежног градског органа,⁷ но како медији извештавају, постоје случајеви њиховог смештања и без одобрења, те на површини већој од закупљене. Упркос прецизним одредбама и закупнини која није мала, чини се као да тзв. баште на улице смештају скоро сви

⁶ За пример београдске Савамале в. нпр. Petrović & Backović 2019; Radović 2021.

⁷ Најрецентнија одлука је из 2021. г., објављена у *Службеном листу Града Београда* 9/2021 („Одлука о постављању баште угоститељског објекта на територији Града Београда“).

угоститељски објекти који послују у пешачкој зони, и ова (под)врста (комерцијалног) простора окупљања преузима све већу површину укупног простора пешачких улица. Штампани и интернет медији у Београду спорадично постављају питање сврховитости оволике густине угоститељских објеката у јавном простору, истичући као највеће мањкавости умањење простора за ходање (тротоара у регуларним улицама), паркинга, доступних зелених површина, и др.⁸ Одиста, половином 2022. године број локала на отвореном је био изниман: на основу прегледа улица у зони Кнез Михаилове у јулу 2022, могло се закључити да је свака пешачка улица (укљ. трг, плато, и пролаз), осим њих две (Сремска и 1300 каплара), имала макар једну башту на отвореном.⁹ Поједине улице су у овом периоду имале и континуиране „баштенске“ просторе међусобно спојених локала дужине око педесет метара (каткад и више), понекад дворедне. Посебно густ распоред угоститељског мобилијара (а који корелира и са размештајем локала у њиховим затвореним просторима) у ово доба био је у улицама Змај Јовиној, Ђуре Јакшића, Вука Караџића, Николе Спасића, Ускочкој, Делијској, Топличином и Обилићевом венцу, те на све четири стране укрштања Кнез Михаилове и Краља Петра. Поједини сегменти неких пешачких улица су визуелно готово и непрепознатљиви као улица (па чини се и затворени за кретање пешака, нпр. крај улице Цара Лазара између Рајићеве и Краља Петра), и услед велике густине угоститељског мобилијара поједини трактови пешачке зоне више одају утисак великог ресторана на отвореном или унутрашњег дворишта градског блока него улице.

Оваква ситуација указује на то да је угоститељска функција пешачке зоне данас у најмању руку равноправна са оном трговачком, пословном и културно-образовном, што крајем прошлога века није био случај. Са општим повећањем туристичког промета и значаја угоститељства у градској привреди у 21. веку, ово је можда и очекивана диверсификација активности у самом центру града, при чему треба имати на уму да и до најновијег доба зона Кнез Михаилове међу Београђанима фигурира као један од битнијих идентитетских маркера града (в. Spasić 2020; Bogdanović 2022). Овакво увећање угос-

⁸ В. нпр. текст А. Поповић. 2018. „Na baštama kafića profitiraju svi osim Beograđana.“ *Danas* 18. 4. 2018.

⁹ При чему су у ово доба у поменуте две улице биле вршене поправке и реконструкције. Такође треба имати на уму да број и површина оваквих локала на отвореном може варирати.

титељске активности засигурно корелира са растом туристичке привреде, при чему пешачка зона (уз Калемегдан) представља обавезан елемент туристичке понуде града у његовом централном делу. Но, повећан значај угоститељске активности на отвореном амбивалентно утиче на пешачку зону као простор кретања – велика густина ресторанског мобилијара у пешачкој улици смањује коридоре кретања пролазника и потенцијално може да усмери поједине ходаче на улице које нису закрчене локалима, иако истовремено и сами угоститељски објекти могу бити мотив кретања и доласка у пешачку зону. Упитан је и однос некада друге најбитније карактеристике Кнез Михаилове улице, шеталишне (шетачке, променадне), са масовним присуством локала на отвореном на самим пешачким рутама – они могу представљати надопуну обичају шетања кроз градски центар, али и препреку и одвраћање од променаде ако се простори окупљања (локали на отвореном) и простори кретања (трасе кроз пешачке улице) спацијално превише преклапају. Отворени улични простор напучен локалима може различито утицати на кретање пешака (и шетача), и поједини аспекти односа седентарности и кретања у оваквом пешачком простору накратко ће се разматрати на основу разговора са посетиоцима и житељима централне пешачке зоне.

РЕЗЕРВНА ДНЕВНА СОБА У ЈАВНОМ ПРОСТОРУ

У периоду од почетка априла до краја новембра 2022. године обављено је 44 полуструктурирана разговора са посетиоцима и становницима пешачке зоне Кнез Михаилове улице у Београду и њене непосредне околине. Интервјуи су урађени са десет посетилаца локала на отвореном у пешачкој зони (Београђани који не живе у најужем центру града), десет становника градског подручја у којем се налази зона¹⁰ (већина њих такође повремено посећује овакве локале), девет студената оближњих факултета који редовно обилазе локале у пешачкој зони, и петнаест особа запослених у овом делу града (од којих шест њих повремено или редовно посећује и угоститељске објекте у пешачким улицама, а пет су особе запослене у тим објектима, сви конобари).¹¹ У свим разговорима са саговорницима дискутовало се

¹⁰ Где сви саговорници из ове групе нису настањени искључиво у пешачкој зони, већ и нешто ширем подручју уз зону (од Студентског трга до Поп Лукине и Бранкове улице).

¹¹ Саговорници су били оба пола (већина мушкарци), старости 20–71 године. Разговори су у четири наврата били групни, обављени за столом угоститељског објекта са више особа истовремено. Већина интервјуа је и била обављена у самим ло-

о мотивима за провођење времена у пешачкој зони, активностима које се у њој обављају, а посебно о боравку у локалима на отвореном. Осим групе становника кварта и четворо запослених у овом делу града, сви остали информанти су или проводили слободно време или радили у угоститељским објектима у пешачкој зони.¹²

Како је већ приказано у претходном поглављу, Кнез Михаилова са околином је до краја 20. века међу становницима Београда најчешће била перципирана као простор у коме се обављају трговина и шетња, и са информантима је разговарано у којој мери они данас практикују ове активности у истом том простору. Иако се и данас ова пешачка зона користи и као трговачки и променадни простор, ове активности нису високо истакнуте међу саговорницима као мотиви за боравак у пешачкој зони. Јаку мотивацију за шетање Кнез Михаиловом и околином за испитанике који живе, раде или студирају у овом кварту можда и не би требало очекивати пошто они своју свакодневицу проводе у овом делу града, но изненађујуће је било да је само двоје испитаника који живе ван центра (а долазе у квартал због боравка у локалима) навело да пешачку зону редовно користе и за шетање.¹³ Већина испитаника пак наводи да су шетали зоном Кнез Михаилове најчешће у зимској сезони у доба новогодишњих и божићних сајмова и манифестација (у којем случају можемо говорити о активностима у пешачкој зони као примарно простору догађања, а мање кретања). Део саговорника (укључујући и већину становника овог подручја) деле утисак да необавезну шетњу зоном чешће практикују посетиоци града и туристи, а ређе становници Београда, и

калима о чијој се употреби начелно дискутовало. Пошто узорак није стратификован (сем кроз горепоменуте четири основне категорије саговорника), у више махова разговор је започињао спонтано у угоститељским објектима. Регрутација испитаника је плански највише обављана за групу становника посматране зоне и њене ближе околине (методом грудве).

¹² Са посетиоцима зоне Кнез Михаилове улице којима је једна од битнијих активности било и шетање, нису обављени разговори јер до таквих саговорника нисмо успели доћи. Премда засигурно постоји сигнификантан број грађана који плански и шетају пешачком зоном, њих нисмо успели контактирати. Један од разлога овог недостатка може бити чињеница да су разговори обављани претежно у летњим месецима, а из разговора са испитаницима (укљ. и запослене у локалима) профилисао се утисак да шетња поплочаном Кнез Михаиловом и околним улицама вероватно није честа на високим температурама у дневно доба. Опсервација улице у ноћним сатима у току лета указала је пак на то да засигурно има и знатан број шетача који корзирају Кнез Михаиловом (на слично указују и радови који су обрађивали тему уличних уметника у овој улици).

¹³ За напомену в. претходну фусноту.

неколико њих је самоиницијативно вербализовало дојам о врло туристичком карактеру саме Кнез Михаилове улице, односно њиховој перцепцији да се овом улицом у знатном броју шетају и крећу страни гости. Трговину пак у пешачкој зони обављају сви информанти који су послом и животом везани за овај крај града, но код саговорника који живе изван центра, Кнез Михаилова са околином није перципирана као простор у којем би примарно обављали куповину. У разговору око простора овакве врсте потрошње, код већине саговорника из свих група се искристалисало да су врло добро прилагођени на куповину у трговачким (шопинг) центрима, и већина преферира трговину у таквим компактним, затвореним просторима уместо на градским улицама, па и у пешачкој зони каква је ова. Чини се да је некадашња доминантна одлика овог централног простора, његов трговачки карактер, делимично модификована и скрајнута у односу на друге просторе потрошње у граду.¹⁴

Што се тиче угоститељских објеката у пешачкој зони, велика већина саговорника их посећује (једна група информаната представља скупину која и долази у пешачку зону примарно због локала), и то током читаве године, а знатна већина и преферира боравак у тзв. баштама када је то могуће. Саговорници који раде и студирају у зони и њеној околини често су као једну од предности рада и учења у центру града експлицирали управо многобројност кафеа, ресторана и других објеката који служе пиће и храну – у локале ови информанти редовно иду у току дана, у паузама или по свршетку обавеза, из разлога социјализације, одушка или прехране. Више испитаника за послених у центру града навело је да угоститељске објекте користи и као места пословних сусрета и састанака, понекад их преферирајући за овакве активности у односу на уредске просторе у којима раде. Многи обилазе угоститељске објекте и ноћу, а десет испитаника је исказало јасну преференцију за локале у пешачкој зони у односу на сличне објекте у другим квартовима стога што се њихове баште налазе у потпуно пешачкој улици (што углавном није случај у другим деловима ширег центра града и даље). Генерално су се информанти врло повољно изражавали о локалима на отвореном као просторима окупљања, а једини који су имали резервисанији став по овом питању били су становници пешачке зоне (и то не сви, њих седморо).

¹⁴ Дакако, зона Кнез Михаилове улице је и простор становања, пословања, образовања и културе, но ови аспекти нису у фокусу овога рада с обзиром на то да се првенствено разматра питање употребе јавног простора пешачке зоне.

Житељи ужег центра су помињали проблеме као што су честа бука и гужве на улици, каткад отежана проходност улицама у којима су баште, превелики број локала на малом простору, прљавштина, једном је помињано и често присуство просјака итд. Но, и у случајевима када су имали поједине замерке на угоститељске објекте на отвореном, ови испитаници су у већини случајева макар повремено боравили у њима из разлога социјализације или обедовања. Једна испитаница је навела да уз привилегију живота у самом центру града иду и гужва и живост који су неумитни, али на крају најчешће ипак пријатни, док је један испитаник, који редовно пије пиће и дружи се у локалу у близини свог дома, рекао да је то „као да имаш резервну дневну собу под прозором стана“.

Читав низ „резервних дневних соба“ распрострло се по улицама пешачке зоне, а кроз које треба да прођу и станари и гости у виду пешака. Дискусија са саговорницима о питању кретања кроз поједине улице са тзв. баштама највише се дотицала њихових личних искустава на појединим рутама којима су пролазили. Као незгодна за пешачење по субјективном осећају најчешће помињана улица била је Николе Спасића (седам пута), а након ње Ускочка и Делијска (шест пута). Иако нису сви знали како се тачно зову улице, већина их је лоцирала по називу локала у њима. Саговорници су извештавали да су у овим улицама понекад имали осећај стешњености између угоститељског мобилијара и зидова зграда, а неколико пута је исказан утисак потпуне затворености простора улице када се рашире велики сунцобрани изнад столова („уопште немам осећај да сам на улици, него као да сам у некаквој просторији која је на отвореном“). Осећај скучености и гужве на пешачким „пролазима“ у оваквим улицама изречла су и два конобара који су радећи знали да случајно налете на пешаке.¹⁵ Уски и чудни пролази за кретање пешака у улицама са тзв. баштама су такође спомињани, па је једна испитаница пешачки пролаз на Обилићевом венцу између два реда башти (које су на обе стране улице) упоредила са модном пистом, а госте тих локала са публиком „која ионако најчешће мотри ко пролази остацима улице“. Наравно, нису сви испитаници имали оваква искуства и утиске, нити је читава пешачка зона потпуно загушена локалима на отвореном, али може се приметити да су поједини делови пешачких улица

¹⁵ Градски прописи налажу најмање три метра размака за пролаз у случају постављања тзв. башти на простор улице, но и овакви прописи знају се благо заобићи гомилањем столова на отвореном.

можда чак и неусловни за кретање пешака за које су исте те пешачке улице конципиране.

Парадоксално (или можда ипак очекивано), неколико пута су исти информанти говорили како у улицама које су описали као незгодне за кретање често бораве у локалима, и да им је пријатно када су тамо гости. Перспектива седења и кретања (ходања) потпуно је другачија иако се борави у заправо истом (јавном и отвореном) простору, посебно стога што се у локалима обавља и социјализација, што при ходању сада често није случај. Како је с почетка поменуто, кретање улицом (и у групи) социјално конструише простор стварајући културнозначањско место, и социјалне праксе мобилности људи у урбаном окружењу и даље опстају у савремености, а свој су изнимно развијен облик на овим просторима имале (а понегде и даље имају) у институцији корзоа (в. Gavrilović 1984; Vučinić 1999; Banović 2014; у Београду, и то баш у Кнез Михаиловој, в. Vučinić & Antonijević 1998), који се може означити и као (антрополошко) место *par excellence*. Код саговорника који су редовни посетиоци локала (притом локала на отвореном), шетња (и у друштву) није била често практикована (а у разговору са млађим информантима дошло се до спознаје да већини нпр. није познат концепт корзоа), и највећи део социјализације и (социјалног) окупљања обавља се у угоститељским објектима. Како је и раније приказано (в. нпр. Banović 2014), појава и увећавање броја статичких, укључујући и угоститељске опције за окупљање и социјализацију, води ка слабљењу мобилних облика социјализације (попут корзоа нпр.). Узме ли се ово у обзир, све већа заступљеност локала (укључујући и оне на отвореном), у пешачкој зони у центру града, може узроковати смањење форми окупљања и социјализације који се обављају у покрету, те учинити да улице буду мало мање простор кретања и протока људи, а више „резервне дневне собе“ под отвореним небом.

ЗАКЉУЧАК

Тенденција да се јавни простор у Београду најми или даје на коришћење приватном капиталу, у централној пешачкој зони нашла је одраз у све већем броју тзв. башти, угоститељских објеката на отвореном, смештених на плочницима пешачких улица. Оваква реконфигурација простора првенствено намењеног за кретање пешака такође је и резултат неолибералне логике урбаног развоја која инвеститорима и предузетницима најчешће препушта иницијативу у стварању урбаних садржаја. Туристификација и пропулзивност

угоститељства у економском, а и културном животу Београда довела је до пролиферације локала најразличитијих врста у читавом граду. У центру је то можда и најочитије због ванредне концентрације угоститељских објеката, а што представља и логичан исход сличних економских процеса који су евидентирани у средиштима градова у развијеним земаљама крајем 20. века. Више него неки други (урбани) крајолици, градски центри нуде очевидан коментар структуралних промена и пословних циклуса – деиндустријализација, пословна децентрализација и развој тржишта некретнина одговорни су за креативну деструкцију градских средишта у многим западним градовима (Zukin 1991, 179–180). Слично томе, само са транзицијским (за)кашњењем, изградња нових пословних зграда и комплекса ван центра и концентрисање трговачке делатности у новоподигнутим шопинг центрима (често на локацијама пропалих фабрика), у некадашње пословне и трговинске просторе старог дела града довела је различите врсте угоститељских локала, и то паралелно са актуелним стратегијама стварања имиџа вибрантног и за стране госте отвореног града.

Ипак, није ова реконфигурација центра резултат само актуелне економске и симболичке конјуктуре града који је на рубовима глобалних процеса, већ је једним делом утемељено и на животним стиловима и друштвеним околностима овдашњег поднебља. Кафана, кафић, ресторан, па и тзв. башта, нису само бизнис пројект већ имају и своју културну и социјалну функцију – Анри Лефевр (Henri Lefebvre) *café* види и као место сусрета које спаја људе према одређеним афинитетима и стимулативно језгро социјалног живота, одвојено од породичне и пословне сфере (Lefebvre 1991, 41; Kostić 1982, 107). Кафане, кафићи, барови, представљају комуникационе „просторе модерности“, просторе одређене „као нешто што се налази ‘другде’ у односу на окружење према којем је успостављена дистанца (град, породица, посао)“ (Оже 2005а, 144–145). Таква врста (социолошког) „трећег места“ у овом делу света има и даље битну социјалну функцију, а у београдском контексту има и свог старог претка (кафану) и каснијег наследника (кафић).¹⁶ Док се за кафану може рећи да је у бити полако залазећи трећи простор 20. века који се просторно највише отеловљује у Скадарлији, његов наследник кафић и даље (након скоро педесет година од рођења) представља преовлађујућу установу забаве

¹⁶ О кафани у домаћем контексту в. семинално дело Ђорђевић 2012.

и социјализације у Београду, а његови локацијски корени вежу се управо за Кнез Михаилову са непосредном околином. Чињеница да се баш ту догађа претерана експанзија угоститељске делатности на јавном (пешачком) простору, не сведочи само о продорности капитала и туристификацији града, већ и о даље постојећој (локалној) потреби за трећим местима ове врсте.

Кафићи, ресторани и слични угоститељски објекти најчешће представљају и просторно лоцирана и вредносно одређена места у смислу како место одређује М. Оже (Ože 2005), а истовремено су и „комуникациони простор“ (Ože 2005a, 144) и простор окупљања (Vučinić 1999, 17). Евидентно је да у случају (центра) Београда они увелико преузимају значењску, комуникациону и социјалну функцију некада раширенијих (групних) шетњи (и корзоа), што корелира са преовлађујућим културним и потрошачким животним стилевима задњих деценија. Но, у конкретном случају централне пешачке зоне овај социјално-значењски квалитет кафића и сличних угоститељских локала може бити дерогиран управо њиховом рапидном експанзијом (и на јавном пешачком простору) – њихова пролиферација потенцијално води ка томе да овакви јавни простори окупљања уместо места постану „неместа“. Униформизација и ширење су евидентирани као урбани процеси који у околностима надмодерности смањују релационе, комуникационе и идентитетске квалитете урбаних простора и града генерално (Ože 2005a, 173–174). Претерано ширење, и бројчано и просторно (на отвореном уличном простору), угоститељских локала може да створи не само закрчен већ и недистинктиван јавни простор без јасних својстава или посебних значења која му придају грађани. У таквом случају већ окрњен простор мобилности и пешачке комуникације (која је углавном изгубила ранију социјалну функцију) изгубио би и значењски и релациони квалитет које седентарно окупљање у комерцијалним локалима може да има. Сатурираност урбаног окружења оваквим локалима може имати значењске ефекте не само на становнике него и на госте града – иако се чини да је у основи врло „локална“ социјална институција, ресторан, бар или кафић су све више и место прожимања транснационалних економских и културних токова, што све више одређује свеукупно искуство боравка у локалима (Zukin 1995, 158). Недистинктивност и униформност јавног простора напученог угоститељским објектима често генеричког карактера тако може створити осећај „неместа“ не само код припадника локалне заједнице, већ и код посетилаца града.

Идентитетска па и историјска особеност кафе-културе и кафића управо у зони Кнез Михаилове улице лако може нестати под налетом безбројних нових угоститељских објеката који се распростиру и на јавном пешачком простору, и у оваквом убрзаном (над/постмодерном) сценарију, јавни градски простор (п)остаје хендикепиран и недостатан и као простор кретања, и као простор (социјалног) окупљања. Овај процес угоститељске пролиферације који је примарно економски условљен, у идеалном случају би требало да буде каналисан тако да у обзир узима и културалне и социјалне аспекте стварања оваквих урбаних садржаја, као и очување јавног градског простора (у овом случају пешачких улица), који не мора и не треба да буде првенствено економски утилитаран. Како помирити овакве често супротстављене урбане процесе и интересе питање је на које се задњих деценија тражи одговор у низу градова сличних Београду, а овдашњи одговор ће умногоме одредити судбину и социокултурни карактер најужег центра града.

Литература

- Aksić, Nina. 2017. "Musical Picture of Knez Mihailova Street as a Part of Belgrade's Identity: Musical Diversity as Belgrade's Brand." *Etnološko-antropološke sveske* 28: 89–106.
- Antonijević, Dragana. 2013. "'The Story of Dorćol' – The 'Jevremova – Street of Meetings' Manifestation and the Multicultural Construction of Place of Memory." *Etnoantropološki problemi* 8 (1): 149–172.
- Banović, Aleksandra & Tatjana Jakšić. 1978. „Prikaz dosadašnjih faza rada na Detaljnom urbanističkom planu područja Knez Mihailove ulice.“ *Urbanizam Beograda* 48: 4–41.
- Banović, Branko. 2014. *Pljevaljski korzo (1930–2004)*. Pljevlja: Zavičajni muzej Pljevlja.
- Blagojević, Gordana. 2017. "Art Practices and Urban Promenades: Focusing on Belgrade's Knez Mihailova Street and Dionysiou Areopagitou Promenade in Athens." *Etnološko-antropološke sveske* 28: 9–14.
- Blagojević, Gordana. 2020. „Urbani prostor kao muzička scena: beogradske priče.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 68 (1): 95–111.
- Boganović, Bojana. 2019. *Antropologija grada: političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bogdanović, Bojana. 2022. "Children's Perception of the Visual Identity of Belgrade." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 70 (2): 103–127.

- Chiquetto, Sergio. 1997. "The Environmental Impacts from the Implementation of a Pedestrianization Scheme." *Transportation Research Part D: Transport and Environment* 2 (2): 133–146.
- Cresswell, Tim. 2006. *On the Move. Mobility in the Modern Western World*. New York: Routledge.
- Cresswell, Tim & Peter Merriman. 2011. "Introduction". U *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, eds. Tim Cresswell & Peter Merriman, 1–15. Burlington – Farnham: Ashgate.
- Dušковић, Vesna. 1984. „Kafići kao mesto društvenog okupljanja u gradu.“ *Etnološke sveske* 5: 39–44.
- Đorđević, Dragoljub B, ur. 2012. *Kafanologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Gavrilović, Ljiljana. 1984. „Korzo – iskazivanje generacijske polarizacije u strukturi grada.“ *Etnološke sveske* 5: 33–37.
- Kostić, Cvetko. 1982. *Grad i vreme*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Kovačević, Živorad. 1978. „Knez Mihailova ulica – dogovor, program, plan, realizacija.“ *Urbanizam Beograda* 48: 2–3.
- Lefebvre, Henri. 1991. *Critique of Everyday Life. Vol. 1*. London – New York: Verso.
- Lorimer, Hayden. 2011. "Tim Ingold". U *Key Thinkers on Space and Place*, eds. Phil Hubbard & Rob Kitchin, 249–256. Los Angeles: SAGE.
- Mitrović, Katarina & Ana Dajić. 2018. „'Čuvari parka': participativno projektovanje i antropološko promišljanje Platoa u Mileševskoj ulici u Beogradu.“ *Etnološko-antropološke sveske* 18: 41–60.
- Ože, Mark. 2005. *Nemesta. Uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: Biblioteka XX vek – Knjižara Krug.
- Ože, Mark. 2005a. *Prilog antropologiji savremenih svetova*. Beograd: Biblioteka XX vek – Knjižara Krug.
- Petrović, Jelisaveta & Vera Backović, ur. 2019. *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Petrović, Mina. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radović, Srđan. 2014. *Beogradski odonimi*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Radović, Srđan. 2021. "Evolution of a Belgrade Square from a Transportation Hub into a (Quasi) Historical Theme Park." *Annual of ISPRJ* 45-1 (2): 61–70.
- Rihtman Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Spasić, Ivana. 2020. "Urban Identity of Belgrade: Perfect Chaos, Imperfect Balance." *Sociologija* 62 (4): 569–589.

- Stefanović-Banović, Milesa. 2017. "Souvenirization of Religious Symbols: the Example of Knez Mihailova Street Zone." *Etnološko-antropološke sveske* 28: 77–88.
- Vučinić, Vesna. 1999. *Prostorno ponašanje u Dubrovniku*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vučinić, Vesna & Smiljana Antonijević. 1998. „Društvena funkcija i simbolika beogradskog korzoa u vreme Kraljevine Jugoslavije (1931–1941).“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 47: 85–101.
- Vujović, Sreten. 1997. *Grad u senci rata*. Novi Sad – Beograd: Prometej – Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vukajlov, Ljiljana, Aleksandra Milinković & Dijana Brkljač. 2015. "Environmental Conditions in Frequent Pedestrian Streets in Centre of Novi Sad." U *Zbornik radova Međunarodne konferencije 'Savremena dostignuća u građevinarstvu'*, ur. Miroslav Bešević, 683–689. Subotica: Građevinski fakultet.
- Zukin, Sharon. 1991. *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkley – Los Angeles: University of California Press.
- Zukin, Sharon. 1995. *The Cultures of Cities*. Oxford – Malden: Blackwell.

Примљено / Received: 07. 03. 2023.

Прихваћено / Accepted: 14. 09. 2023.